

ТІЛ БІЛІМІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

МҒТАР 16.21.33

О.С. Жұбаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы

«ӨТКЕН ШАҚ» МӘНІНІҢ МОРФОЛОГИЯДАҒЫ КӨРІНІСІ

Мақалада қазақ тіліндегі грамматикалық категориялардың антропоөзектілігі сипатталған. Зерттеу парадигмасының антропоөзектік ұстанымы тілдің ең маңызды екі қызметін – танымдық (когнитивтік) және коммуникативтік қызметін терең ашуға бағытталады. Антропоөзекті зерттеулерде ұлттық сананың тілдегі көрінісі бейнеленеді. Грамматикалық категориялардың қалыптасуында адам болмысы, мінезі, көзқарасы, коммуникативті актіге қатысушылардың т.б. антропоөзекті сипатының объективті жағдаятқа қатысы байқалады. Соның нәтижесі ретінде грамматикалық категориялар түрлі формада тілдік бірліктер арқылы тұрпатталады. Оған негіз болатын грамматикалық қатынастар санада мазмұнданып, осымен байланысты морфологиялық категорияларды таным әрекетімен, концептуалдау және категориялау үдерістерімен тығыз байланыста қарастыру қажеттігі туындайды. Соған сәйкес жүргізілетін талдау тілдік құбылыстарды антропоөзектік тұрғыдан айқындайды. Грамматикалық категориялардың концептуалдау, категориялау үдерістерінің нәтижесінде түзілетіні, яғни әр грамматикалық категорияның негізінде когнитивті концепт жататыны анықталды. Шақ категориясы антропоөзектік тұрғыдан талданып, оған «уақыт» концептісі негіз болатыны анықталды.

Кілт сөздер: антропоөзектілік, шақ категориясы, грамматикалық категория, ұлттық ерекшелік.

КІРІСПЕ

Бүгінгі таңда тіл біліміндегі антропоөзектік бағытқа сәйкес адам факторына ерекше мән беріліп отыр. Сол себепті ұлттық сананың тілдегі көрінісі, тілдің адамның ойлау жүйесі мен іс-әрекетіне ықпалы, адамның тілге әсері, тілдегі адам факторына ерекше назар аударылуда [1, 149]. Ғаламның тілдік бейнесін түзуде грамматикалық категориялардың өзіндік орны бар. Грамматикалық категориялардың қалыптасуында адам болмысы, көзқарасы, коммуникативті актіге қатысушылардың т.б. антропоөзекті сипатының объективті жағдаятқа қатысы байқалады. Соның нәтижесі ретінде грамматикалық категориялар түрлі формада тілдік бірліктер арқылы тұрпатталады. Оған негіз болатын грамматикалық қатынастар санада мазмұндалады, сол себепті морфологиялық категорияларды таным әрекетімен, концептуалдау және категориялау үдерістерімен тығыз байланыста қарастыру қажет.

Өткен шақ туралы түсінік – синтетикалық таным әрекетінің нәтижесі. Қазақ тілінде өткен шақ – өте күрделі категория болып табылады. Өткен шақтың бұл ерекшелігі, біріншіден, басқа шақ түрлерімен салыстырғанда, өткен шақтың тілде (тілдік санада) ертерек қалыптасқанын танытса, екінші жағынан, зерттеушілердің өткен шақ тұлғаларын тануда түрлі ұстанымдарды басшылыққа алуына байланысты. Қазақ тіл білімінде өткен шақ ұлттық тіл білімі қалыптасқанға дейінгі кезеңдегі Н.И.Ильминский, М.Мелиоранский, И.Лаптев, М.Терентьев, т.с.с. зерттеушілердің еңбектерінен бері сөз болып келеді. Зерттеушілердің *давнопрошедшее время* атауына амал-әрекеттің сөйлеу сәтінен бұрын болып өткені; іс-әрекеттің сөйлеу сәтінен біршама уақыт бұрын болғандығы негіз болса, *прошедшее*

повествовательное (предварительное) атауына амал-әрекеттің жалпы түрде болып өткендігі негіз болған. Ал ұлттық тіл білімі қалыптасқан кезеңде А.Байтұрсынұлы, Қ.Кемеңгерұлы, Қ.Жұбанов еңбектерінде қарастырылды. 30-жылдарға дейінгі еңбектерде өткен шақ жасайтын **-ған екен**, **-ушы еді** форманттары сөз болады да **-атын/-етін** қосымшасы шақ көрсеткіші ретінде берілмейді. Қ.Кемеңгерұлы, Қ.Жұбанов еңбектерінде **-атын** қосымшасының *еді* көмекші етістігімен тіркесі (**-атын еді**) өткен шақ түрі ретінде қарастырылады. **-атын/-етін** жұрнақтарының жалаң түрін Қ.Жұбанов *кесімді келер шақ* ретінде сипаттайды, ал І.Кеңесбаев, С.Аманжолов оқулықтарында бұл қосымша өткен шақтың көрсеткіші ретінде түсіндіріледі. Қ.Кемеңгерұлы **-атын/-етін** қосымшасын контекске қарай бірде келер шақты, бірде өткен шақты, бірде осы шақты білдіруіне байланысты *осы-келер шақ есімше* деп атағанымен, шақ көрсеткіші ретінде қарастырмайды.

Ал 30-жылдардың аяғынан бастап өткен шақтың көрсеткіштерін топтастыра, жинақтай беруге тырысушылық белең алып, амалдың жуық арада немесе ертеректе өткені ғана негізге алына бастаған. Алайда шақ категориясының арнайы зерттеу нысанына айналуына байланысты оның өзіндік ерекшеліктері айқындала түсті. Т.Қордабаевтың «Категория времени в современном казахском языке» деген еңбегінен кейін шақтың өзіндік ерекшелігіне үңіле түсу, шақ көрсеткіштерінің уақыт, мезгілді білдіруімен қатар басқа да мәндерді аңғартатыны негізге алына бастады.

Соңғы жылдары А.Ысқақов, «Современный казахский язык», Ы.Маманов, «Қазақ тілі грамматикасы» (Қ.Негалиева), Ғ.Әбуханов, М.Серғалиев, А.Айғабылов, О.Құлкенова «Қазіргі қазақ әдеби тілі», Ш.Бектұров, М.Серғалиев, А.Жаңабекова, т.с.с. зерттеушілердің еңбектері де өткен шақты зерттеуге арналғанмен, әлі де басы ашылмай келе жатқан, ғылымда талас тудырып жүрген мәселелер баршылық. Сондықтан мақаламызда таным теориясы, когнитивті лингвистика, функционалды грамматика, құрылымдық грамматикаға қатысты еңбектерді әдіснамалық тұрғыдан негізге ала отырып, когнитивті-репрезентативті әдіс, талдау, саралау, жалпылау, сипаттама, салыстыру, құрылымдық-семантикалық талдау, жүйелеу әдістері арқылы «өткен шақ» мәнінің берілуі, ғалымдар тарапынан танылуы, жүйеленуі, басшылыққа алынған ұстанымдар туралы сөз етпекпіз. Бұл бағыттағы зерттеулер қазақ тіл білімінде қалыптасқан ұстанымдарды жана қырынан қарастырып, талас мәселелердің шешімін табуына көмектесе алады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Уақыт мәнінің концептуалдық сипаты онтологиялық сипатының негізінде құрылғанымен, онтологиялық және концептуалдық сипаты сәйкес келе бермейді. Уақыт тікелей концептуалданбайды, оған жанама түрде оқиғалар, кеңістік пен қозғалыс атаулары уәж болады. Адам уақытты субстанция ретінде бақылай алмайды. Нақты уақыт адам санасында қандай да бір оқиғаның өтуімен байланысты болады. Уақыттың онтологиялық сипаты оқиғалар арқылы айқындалып отырады. Уақыттың реті оқиғалардың бұрын не кейін өтуіне байланысты сараланады. Уақыттың бағыты оқиғалардың қай кезде болуына қарай, «уақыт» концептісінің мазмұнын құраушы концептуалды сипаттарға (уақыттың қайтымсыздығы, бағыты, реті) негіз болады. Уақыт мәні қозғалыс атауларында да көрініс тапқан. Яғни қозғалысты адам тікелей қабылдап, сезіне алады. Сол себепті қозғалыс – уақыт мәнін концептуалдауда бастапқы мән болып табылады. Кеңістік мәні уақыт мәнінен ертерек қалыптасқан. Кеңістік пен уақыт бірлігі кеңістік пен уақыт өлшемдерінің ұқсастықтарынан да көрінеді. Мысалы, *ілгері, кейін, алда, артта, бұрын, соң* сөздері кеңістікке де, уақытқа да қатысты қолданыла береді. Мұндай сөздердің кеңістік мәні уақыт мәнінен ертерек қалыптасқан. Адам алдымен кеңістіктегі орнын айқындаған, ал уақытты бағдарлау кейінірек қалыптасқан. Кеңістіктегі оқиғалар ұзақтық сипатына негіз болған. Яғни уақыт мәні кеңістік, қозғалыс, оқиға сияқты мәндердің негізінде түзілген. Бұдан уақыт мәнінің интегралды, синтетикалық сипатын көреміз.

Морфологиялық репрезентацияда «уақыт» концептісі арқылы грамматикалық және лексика-грамматикалық мәндер түзіледі. Мұнда негізгі концепті мен морфологиялық концептілердің өзара байланысы көрінеді. Уақыт мазмұны энциклопедиялық білімдерді:

уақыттың философиялық және физикалық сипаттарымен қатар тілдік білімді, яғни шақ категориясының мәні мен қолданысы туралы білімді қамтиды. Уақыттың өткен шақ, келер шақ, осы шақ түріне жіктелуі адамзат дамуының кейінгі сатыларында пайда болған. «Уақыт» концептісінің осы шақ, келер шақ, өткен шақ мәндеріне жіктелуі грамматикада көрініс тауып, шақ категориясының қалыптасуына негіз болады.

Морфологияда «уақыт» концептісі арнайы морфологиялық көрсеткіштері бар, осы, келер, өткен шақтарға жіктелетін категория болып табылады. Шақ категориясында сөйлеушілердің дүниені, ақиқат болмысты қабылдау ерекшеліктері көрініс табады. Өткен шақ, келер шақ, осы шақ мәндері арқылы категория ішіндегі оппозиция көрінеді. Уақыт мәнін репрезентациялауда сөйлеуші сөйлеу сәтін меже ретінде ұстанады. Сөйлеу сәті сөйлесушілердің коммуникацияға түскен уақыты болып табылады. З.Қ.Ахметжанова қазақ және орыс тілдерін салыстыра келіп, орыс тілінде вид категориясы арқылы берілетін аспектуалды семантиканың бір бөлігі қазақ тілінде етістіктің шақ тұлғалары арқылы да берілетінін айтады [2, 51].

«Қазақ грамматикасында» бұрынғы өткен шақтың екі түрлі жолмен жасалатыны туралы сөз болады: а) **-ған/-ген, -қан /-кен** тұлғалы есімшенің жіктеліп келуінен жасалады; ә) етістікке көсемшенің **-ып/-іп** жұрнақтарының жалғануы арқылы жасалады. Бұрынғы өткен шақтың күрделі түрі **-ған/-ген, -қан /-кен** тұлғалы есімшеге немесе **-ып/-іп** тұлғалы көсемшеге (*еді*) көмекші етістігінің тіркесуі арқылы жасалады. Бұрынғы өткен шақ тұлғалары оқиғаны өткен шақпен ғана шектеп, оның осы шаққа ешқандай қатысы жоқ екенін, субъектінің сырт қалуына біршама уақыт болғанын көрсетеді.

-ған/-ген қосымшасының негізгі мағынасы – сөйлеу сәтіне дейін болған іс-әрекетті білдіру. А.Байтұрсынұлы өткен шақты өз ішінен *баяғылық (-ған екен)* және *бұрынғылық (-ушы еді)* деп жіктейді [3]. Қ.Кемеңгерұлы өткен шақтың түрлі реңктерін, атап айтқанда, *іс-әрекет, қимылдың өте ертеде болуы не жуық арада өтуі, сөйлеушінің оған қатысы, қимылдың өткен шақта тұрақты, қалыпты түрде өткізіліп тұруы*, т.с.с. мәндерін көрсеткен [4].

Қ.Жұбановтың өткен шақты танып, түсіндіруінде де елеулі өзгешеліктер байқалады:

1. айғақ өңді өткен шақ: *жазыпты*
2. аулақ өңді өткен шақ: *жазған*
3. мойындау өңді өткен шақ: *жазған шығар*
4. күмән өңді: *жазған шығар*
5. айғақ баяғылық: *жазған екен*
6. аулақ баяғылық: *жазған екен*
7. әдетше баяғылық: *барушы еді, баратын еді*
8. опық баяғылық: *баратын еді*
9. арман баяғылық: *бармас па едім* [5].

Қ.Жұбанов өткен шақты тануда амалдың ертеректе не жуық арада өткенін, сөйлеушінің іс-әрекетті өз көзімен көргендей етіп жеткізуін немесе басқа біреудің айтқанына сүйеніп қана айтып отырғанын, сол сияқты қимылдың бұрынғы кезде бірнеше рет қайталанғанын, яғни әдетке айналған іс-әрекет екенін т.с.с. ескеріп, соған байланысты өткен шақ түрлеріне өзінше ат берген. Ғалым өткен шақты тануда амалдың, қимыл-әрекеттің ертеректе не одан бұрын жасалуын негіз етіп алады. Сонымен қатар ғалымның оларды өз ішінен айғақ өңді өткен шақ (**-ып**), айғақ баяғылық өткен шақ (**-ып еді**), аулақ өңді өткен шақ (**-ған**), аулақ баяғылық өткен шақ (**-ған екен**) деп топтастыруы, яғни сөйлеушінің іс-әрекетке қатысын, яғни субъект өзі істің басында болғандай, өз көзімен көргендей баяндауына немесе өзі басы-қасында болмай, басқа біреудің айтқанына немесе басқа мәліметтерге сүйеніп айтуына қарай жіктеген. Қ.Жұбанов **-ушы еді, -атын еді** формаларын өткен шақта дағдылы, қалыпты түрде орындалып тұрған іс-әрекет, қимылды білдіретінін ескеріп, өткен шақтың бір түрі ретінде көрсетіп, *әдетше баяғылық* деп атайды. Негізгі мағынасы өткен уақыттағы дағдылы, әдетке айналған қимылды білдіру болғандықтан, ғалым **-ушы еді, -атын еді** көрсеткіштерін өткен шақ қатарында береді.

І.Кеңесбаев өткен шақты *простое прошедшее, давнопрошедшее I, II, III, прошедшее переходное* түрінде саралайды. Ғалым бұрынғы уақытта әдет болған, дағдылы қимылды білдіретін **-ушы еді, -атын еді** қосымшаларын **-п еді, -ған еді** формаларымен қатар бұрынғы өткен шақ (давнопрошедшее III) түрінде сипаттаған. Алайда бұл көрсеткіштердің біраз ерекшеліктері бар: *келіп еді, келген еді* деген тіркестерде келу қимылы бір-ақ рет болғанын білдірсе, *келетін еді, келуші еді* десек, келу қимылы бір рет емес, бірнеше рет, дағдылы түрде болғанын, әдетке айналған амал-әрекетті білдіреді. С.Аманжолов, Ғ.Бегалиев, Н.Сауранбаев оқулықтарында **-п еді, -ған еді, -ушы еді, -атын еді** көрсеткіштері мүлде берілмеген. Аталған ғалымдар өткен шақты өз ішінен жедел өткен шақ, ауыспалы өткен шақ, бұрынғы өткен шақ деп жіктейді де, бұрынғы өткен шақ көрсеткіштері ретінде **-ған, -ып** жұрнақтарын ғана атайды.

Бұрынғы өткен шақ көрсеткіштері (**-ған/-ген**) барлық зерттеушіде кездесетінін байқаймыз. Бұл форманы тануда ғалымдар арасында екі түрлі бағыт бар: бірі – **-ған/-ген** тұлғасының негізгі мағынасы ретінде нәтижелі қимылды білдіруін атаса, енді бірқатары шақтық мәнін негізгі деп есептейді. Ы.Маманов **-ған/-ген** тұлғасының мағыналық ерекшелігі туралы былай дейді: *Бұрынғы өткен шақ формасын сөйлеуші сөйлеу кезінен бұрын болған істі жай хабарлау түрінде емес, тыңдаушыға сол өткендегі істің, қимылдың болу, болмау нәтижесін баса түсіндіріп, соған көңіл аудару керек болған жағдайда қолданады* [6, 106]. Сонымен қатар түркітануда Н.К.Дмитриев, Б.А.Серебренников, Д.Г.Тумашева сияқты ғалымдар да **-ған/-ген** тұлғасының негізгі мағынасы істің нәтижесін білдірумен байланысты сипаттайды.

«Современный казахский язык» оқулығында бұрынғы өткен шақ көрсеткіштеріне **-ып/-іп** жұрнақтарын атап, **-ған/-ген** қосымшасымен келген тұлғаны *обычное прошедшее* деп берілген. «Қазақ тілінің грамматикасы», Ғ.Әбуханов «Қазақ тілі», М.Серғалиев, А.Айғабылов, О.Құлкенова «Қазіргі қазақ әдеби тілі» сияқты еңбектерде бұрынғы өткен шақ көрсеткіштерінің қатарында **-ған/-ген** жұрнақтарынан басқа **-ған еді, -п еді** түрін де атайды. Ы.Маманов **-ған еді, -ып еді** формаларын бұрынғы өткен шақ құрамында қарастырмай, *қатысты өткен шақ* қатарында таниды.

Ы.Мамановтың **-ған еді, -ып еді** тұлғаларын қатыстық өткен шақ ретінде тануын өткен шақтың бұл тұлғаларында дейктикалық орталық болу қызметі сөйлеп тұрған уақыттағыдан басқа екінші бір қимылдың өту мерзімі атқаруына байланысты түсіндіруге болады. Ғалым *дағдылы өткен шақты: қимыл иесінің ертеде дағдысына айналған іс-әрекетін, қимылын білдіретін етістік формасы, –* деп сипаттайды [6, 132]. Сонымен қатар «Современный казахский язык», М.Оразов, М.Серғалиев, А.Айғабылов, О.Құлкенова «Қазіргі қазақ әдеби тілі» т.б. еңбектерінде де **-шы еді, -атын еді** көрсеткіштері *дағдылы өткен шақ* ретінде берілген. Т.Қордабаев, А.Ысқақов еңбектерінде өткен шақтың бұл түрі жеке сараланбай, *айғақты (анық) өткен шақ* көрсеткіштерінің қатарында түсіндіріледі. Аталған ғалымдар өткен шақты өз ішінен *айғақты (анық) және айғақсыз (танық)* деп жіктейді де, айғақты өткен шақ түрлеріне **-атын, -ған, -ған еді, -п еді, -ушы еді** көрсеткіштерін атайды. Ал айғақсыз немесе танық өткен шақ түрлеріне **-ып, -ған екен, -ады екен** көрсеткіштерімен қатар **-са керек, есімше + шығар, сияқты, білем, тәрізді, көрінеді** сияқты формаларды қосады. Бұл көрсеткіштерді Қ.Неталиева бұрынғы өткен шақ қатарында түсіндірген. Ал басқа ғалымдарда өткен шақтың мағыналық топтарының ішінде бұл көрсеткіштер кездеспейді. Н.Сауранбаев, Ғ.Бегалиев Ы.Маманов, Ғ.Әбуханов, М.Серғалиев, А.Айғабылов, О.Құлкенова оқулықтарында **-ып/-іп/-п** жұрнақты өткен шақ түрі **ежелгі өткен шақ** деп аталған. Т.Қордабаев өткен шақты *айғақты, айғақсыз өткен шақ* деп бөледі. Ғалым айтушы я жазушы іс-әрекеттің болған-болмағанына өз көзі әбден жететіндей, өзі соның басы-қасында болғандай сеніммен айғақ бола сөйлеген өткен шақтың түрін *айғақты өткен шақ* деп атап, оны өз ішінен айғақты өткен шақтың жедел түрі (**-ды/-ді**) және айғақты өткен шақтың бұрынғы түрі (**-ған/ -ген, -атын/ -етін, -ушы/-уші**) деп топтастырады. Ғалым өткен шақтың бұл түрінің өзіндік ерекшелігін *Мұндағы әңгіменің түйіні, іс-әрекет, жай-күйлердің болу мезгілінде, көнелігінде ғана емес, сол іс-әрекеттердің қалай болғандығын айтушының өз*

көзімен көрмегендігінде немесе ұмытқандығында, сондықтан оған өзінің айғақ бола алмайтындығында. Өткен шақтық көсемше формаларының бұл айтылған айғақсыздық мағынасы – оны өткен шақтық есімше формаларынан да, өткен шақтың басқа көрсеткіштерінен де жекелеп танытатын ең басты мағыналық ерекшелігі деп анықтайды [7, 79]. Ы.Маманов **-ып/ -іп** тұлғасын ежелгі өткен шақ ретінде танып, оны былайша сипаттайды: *Сөйлеуші сөйлеу кезінен бұрын болып өткен істі, қимылды өз көзімен көрмей, екінші бір адамның айтуымен, немесе басқа бір жағдай арқылы білсе, осы ежелгі өткен шақ формасында баяндайды* [6, 130-б.]. А.Ысқақов **-ып/ -іп** тұлғасын *танық өткен шаққа* жатқызады [8, 323]. Яғни ғалымдар ежелгі, айғақты, анық және айғақсыз, танық өткен шақ түрлерін саралауда сөйлеушінің іс-әрекетке қатысын негізге алған.

«Современный казахский язык» оқулығында өткен шақтың мағыналық реңктерінің қатарында **-мақ еді, -мақшы еді** (форма намерения), **-ар еді** (сослагательная форма) көрсеткіштерін атайды. Осы формалармен қатар А.Ысқақов **-ғай еді, -са еді, -са игі еді, -са керек еді, -ар екен, -са екен, -йын деп еді, -йын деген екен** формаларын да өткен шақтың мағыналық топтары ретінде көрсетіп, оны *неғайбыл (ауыспалы) өткен шақ* деп атайды. Неғайбыл (ауыспалы) өткен шақты А.Ысқақов: *сөйлеушінің бұрын істелмеуші болған, жүзеге асырылмақшы болған ниетті, мақсатты, шартты, болжалды, тілекті сөйлеп отырған кезге дейін орындалған-орындалмағанын белгісіз етіп көрсететін формалар*, – деп түсіндіреді [8, 340]. Ғалым **-са игі еді, -ғай еді, -са екен** формаларын қалау рай қатарында түсіндіреді. А.Ысқақов ақиқат болмысты нақты түрде білдіре алуына байланысты райларды өз ішінен ашық рай (индикатив) және неғайбыл рай (ирреалды) деп бөледі де: *...Ашық райдың нақтылы мазмұны мен формалары шақ категориясымен байланысты қаралады, –* дей келіп, шақты рай категориясынан бөлек қарастырады [8, 340].

Жедел өткен шақ сөйлеп тұрған мезеттің алдында, сәл бұрын болған іс-әрекетті білдіреді. Ол етістіктің түбіріне **-ды/-ді** жұрнақтарының жалғануы арқылы жасалады. Жедел өткен шақ көрсеткіштері морфологиялық жолмен берілетін «уақыт» концептісін активтендіре отырып, оның мазмұнындағы сөйлеу сәтінің алдындағы іс-әрекет мәнін айқындайды, сол арқылы *сөйлеу сәтінен сәл бұрынғы қимыл-әрекет* мәні түзіледі.

Жедел өткен шақ мәні сөйлем-сөйлесімде оқиғаның қашан болғанын білдіретін мезгіл пысықтауыштардың қатысуымен, мәнмәтін факторының көмегімен нақтыланып отырады. Мысалы: *Қарашаттағы құйын соққандай астан-кестен күндер заматта көз алдынан шапқан аттай бұлдырап өтті* (Ж.Аймауытұлы, Шығ.).

Ы.Маманов жедел өткен шақ формасы (**-ды/ -ді**) басқа шақ формалары сияқты, өткен шақтық мағынадан басқа үстеме мағына білдірмейтінін, ол сөйлеу кезінен бұрынғы қимыл, іс туралы хабарлау түрінде баяндайтынын айтады [7, 107]. Зерттеушілер арасында жедел өткен шақ атауының өткен шақтың бұл түрінің мәнін ашып бере алмайтыны, оның сөйлеу сәтінің алдындағы қимыл-әрекетті білдіру үшін қолданыла бермейтіні туралы сөз болады. Мұндай ұстаным Т.Қордабаев, Ж.Түймебаев, «Современный казахский язык» т.б. еңбектерінде сөз болады. «Современный казахский язык» атты еңбекте оны *незаконченное прошедшее время* деп атаған. Т.Қордабаев өткен шақтың бұл түрі іс-әрекеттердің жақында болған емес, хабаршының сол іс-әрекеттердің болғандығына өзінің көзі әбден жететіндей, өзі соның басы-қасында болғандай сенімді етіп беруінде екенін айта келіп, оны *айғақты өткен шақ* деп атау керектігін айтады [7, 56]. Ғалым жедел өткен шақ пен бұрынғы өткен шақтың мағыналық ерекшеліктерін талдай келіп: **-ды /-ді** *аффиксті айғақты өткен шақтың жеделді түрі дегенде, мұндағы жеделділік мағынаны тек жақында болғанына көп уақыт болмаған іс-әрекеттерді білдіру үшін қолданылатындығынан деп қарауға болмайды. Асылында, шақтық көрсеткіштердің қай-қайсысы болса да, болып өткен немесе болашақ іс-әрекеттерді жалпы білдіргені болмаса, олардың болған я болатын мезгілін нақты білдіре алмайды. Ондай нақтылық – шақтық көрсеткіштердің емес, мезгіл үстеулерінің міндеті. Өткен шақ көрсеткіштерінің мағыналарынан байқалатын жеделділік я бұрынғылық ұғым іс-әрекеттердің болу мезгіліне байланысты болмайды, оның не динамикалық күйде, не статикалық күйде берілуіне байланысты болады. Мысалы, Ол кеше жиналыста болды деп*

те, Ол кеше жиналыста болған деп те айтуға болады. Осындағы болды мен болғанның екеуі де – бір мезгілдегі іс-әрекеттің көрсеткіштері. Бұлардың алдындағысы жақында болған істі білдіріп тұр да соңғысы одан бұрын болған, баяғыдағы істі білдіріп тұр деу шындыққа үйлеспейді, – дейді [7, 57].

Бұл орайда *жедел өткен шақ* терминінің өткен шақтың осы түрінің мәнін толық ашып бере алмайтынын атап өткіміз келеді. Мұнда істің өту сапасы – тез өтуі, кенеттен өтуі, жай өтуі т.б. мүлде сөз болмайды. Мысалға *қарады, сөйледі, тұрды, көрді, бастады, күлді* т.с.с. етістіктерді алсақ, мұнда істің жедел, тез өткен сипатынан гөрі бұл процестің әлі аяқтала қоймағанын, яғни *әлі қарап тұрғанын, әлі сөйлеп тұрғанын, әлі тұрғанын, әлі көріп отырғанын, әлі күліп жатқанын* т.с.с. түсінеміз. Сондықтан амалдың әлі де өтіп жатқанын немесе жуық арада ғана өткенін білдіретін өткен шақ түрін *жедел өткен шақ* дегеннен гөрі *аяқталмаған өткен шақ* деп атаған түсініктірек әрі өткен шақтың осы түрінің мәнін аша түсетін сияқты. Ал оның көрсеткіштеріне **-ды/-ді** қосымшасы мен жоғарыда келтірілген – **отыр, тұр, жатыр, жүр** + еді формасын жатқызуға болады.

Ауыспалы өткен шақ бірде өткен шақтық, бірде келер шақтық мағынада қолданылады. Ауыспалы өткен шақ есімшенің **-атын/-етін** жұрнақтары арқылы жасалып, морфологиялық жолмен берілетін «уақыт» концептісінің жиі қолданылып, *сөйлеу сәтінен кейінгі іс-әрекет* сипатын үстеп, *сөйлеу сәтінен кейінгі іс-қимыл* морфологиялық мәнін түзеді. Ол мәнмәтін факторы арқылы нақтыланып отырады. Соған сәйкес сөйлем-сөйлесімде мезгіл пысықтауыштар мен мезгіл бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлемдер қолданылып, қимыл-әрекеттің шақтың қай түріне қатысты екені айқындалып отырады. Мысалы: *Баяғыда бір шадыр сары ноғай болды зой... Лапке ұстайтын. Соның қатыны қазақ болатын* (Ж.Аймауытұлы, Шығ.).

Сөйлем-сөйленім ыңғайына қарай **-атын /-етін** тұлғасы жүйелі түрде қайталанып тұратын, дағдыға айналған қимылды да білдіреді. Мысалы: *Аузы даладай боп қартайып қалса да, «Бозінген» жаулығына кір жуытпайтын, мақтаншақ, ұры кептелеу кісі болатын* (Ж.Аймауытұлы, Шығ.). *Баласы қайда Күнікейдің, «апалап» бір уақ келетін? Жұбайы қайда, қияметтік жолдасы? Күнікей бүйтіп жатқанда, жастық қойып басына, қолынан сусын беретін? Аулы қайда Күнікейдің, келіп-кетіп жүретін?* (Ж.Аймауытұлы, Шығ.).

Бүгінде ауыспалы өткен шақ көрсеткіші ретінде аталып жүрген **-атын/-етін** тұлғасын М.Терентьев, Н.Созонтов *осы шақ есімше* деп, П.Мелиоранский, И.Лаптев *долженствовательное причастие* деп атаса, А.Байтұрсынұлы *ұйғарынды есімше* деп, Қ.Жұбанов *дағдылы тел есімше* деп, І.Кеңесбаев, Т.Ерғалиев, Ғ.Бегалиев, Н.Сауранбаев *ауыспалы келер шақ есімше*, Н.Сауранбаев *келер шақ есімше*, С.Аманжолов *өткен-келер шақ есімше*, Ы.Маманов *дағдылы өткен шақ*, Ж.Болатов, Ғ.Әбуханов *ауыспалы шақ*, М.Серғалиев, Ш.Бектұров *ауыспалы өткен шақ есімше*, А.Ысқақов *жалты осы шақ есімше* деп атаған. **-атын/-етін** жұрнақтарының жалаң түрін Қ.Жұбанов *кесімді келер шақ* деп түсіндіреді, ал І.Кеңесбаев, С.Аманжолов бұл қосымшаны өткен шақтың көрсеткіші ретінде түсіндіреді. Яғни зерттеушілер бұл тұлғаны мәнмәтін ыңғайына қарай келер шақ, өткен шақ мәнінде келетінін ескере отырып атау берген. Т.Қордабаев ауыспалы өткен шақ тұлғасының келер шақ пен осы шақ мәнінде жұмсалуды мәнмәтінге байланысты болатынын айта келіп, бұл қосымшаның ертеде болған іс-әрекеттің бір емес, бірнеше рет болғанын немесе дағдыға айналғанын білдіретінін ескертеді өткен шақтағы дағдыға айналған амал-әрекетті білдіруі **-атын/ -етін** тұлғасының төл мағынасы екенін айтады [7, 64].

-атын/ -етін тұлғасының өткен шақтағы дағдыға айналған амал-әрекетті білдіретіні туралы Қ.Жұбанов еңбектерінде де сөз болады. Ғалым есімшенің бұл түрін *дағдылы тел есімше* деп атайды. Т.Қордабаев өткен шақты айғақты және айғақсыз өткен шақ деп жіктеп, **-атын/ -етін** тұлғасын *айғақты өткен шақтың бұрынғы түріне* жатқызады. Ғалым мұнда сөйлеушінің іс-әрекет, жай-күйдің болғандығына күмәнданбайтынын, өз көзімен көргендей сеніммен айғақ бола айтатынын негізге алады. Сол сияқты А.Ысқақов та ауыспалы өткен шақ тұлғасын *анық (айғақты) өткен шақ* ретінде айқындайды. Бұл жұрнақтың ерекшелігін ғалым былайша сипаттайды: **-атын (-етін, -йтын, -йтін)** жұрнағы арқылы жасалатын

есімшенің қай мезгілді білдіруі контекске байланысты, өйткені оның қай шақты білдіру айналасындағы сөздерге қарай ауысып отырады. Бірақ бұл форма, әдетте, бұрынғы я ертерек кезде болған амал-әрекетті қазіргідей етіп, қалтқысыз сенерліктей етіп көрсету үшін көбірек қолданады да, осы шақ пен келер шақта болатын әрекетті білдіру үшін сирек жұмсалады. Оның бұл ауыспалы сипаты жұрнақтың күрделілігінен туған сияқты, мысалы, өткен шақтың мән жұрнақтың құрамындағы әуелі **-ған (тұр + ған)** бөлішегінен тиген енші болса, осы мен шақтық мән әуелгі **-а (-е, -й)** жұрнағы тұр етістігінен қалған болса керек. Ал **-атын** жұрнағының келер шақтық мәні (баратын жұмысым бар; жөнелетін жолаушыларым бар) сөз тіркестерінің ауқымынан пайда болатын ерекшелік тәрізді. Сонымен қатар ол формадан өткен уақыттарда болған іс-әрекет бір жолғы құбылыс емес, үнемі болып отырған, әдетке айналған, дағдылы машық болған амал-әрекет екені де бағдарланады. Осыдан бұл форманың, контекске қарай, бірде осы шақ, бірде келер шақ мәнін білдіру қасиеті қалыптасқан [8, 302]. Яғни Қ.Жұбанов, Т.Қордабаев, А.Ысқақов сияқты ғалымдар **-атын/ -етін** тұлғасының мәнін айқындауда модальдық ұстанымды басшылыққа алған.

Ауыспалы өткен шақ мәніне аспектуалды формалар да ықпал етеді. Өткен шақ тұлғаларының ішінде **-атын/ -етін** тұлғасы шақ мағыналарымен қоса аспектуалды семантиканы білдіруге қатысады. Олар сөйлеу сәтіне дейін болған қимылдың бірнеше рет қайталану нәтижесінде дағдыға, әдетке айналғандығын да білдіре алады. Мысалы: *Әнуар күнде кешке қарай тот басқан ескі мылтығын алып, күзетке кететін* (Ә.Нұрпейісов). *Ақбілек өзінен бетер сол екеуінің жетімдігіне қабырғасы қайысатын* (Ж.Аймауытұлы, Шығ.). Сол арқылы морфологиялық жолмен берілетін қимылдың өту сипаты концептісі активтеніп, оның мазмұнында ұзақтық сипаты пайда болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Сонымен, өткен шақ тұлғаларының жіктеліп, сипатталуынан, яғни метатілінен бірқатар ерекшеліктер байқалады. Т.Қордабаев, А.Ысқақов өткен шақты сөйлеушінің амалды өзі басы-қасында болғандай, өз көзімен көргендей, тыңдаушысы сенерліктей етіп хабарлауына байланысты *айғақты* (немесе анық), *айғақсыз* (немесе танық) түрінде жіктесе, «Современный казахский язык», Ы.Маманов, «Қазақ тілі грамматикасы» (Қ.Неталиева), Ғ.Әбуханов, М.Серғалиев, А.Айғабылов, О.Құлкенова «Қазіргі қазақ әдеби тілі», Ш.Бектұров, М.Серғалиев «Қазақ тілі» сияқты еңбектерде іс-әрекеттің бұрынырақта не жуық арада өтуіне байланысты *жедел өткен шақ, бұрынғы өткен шақ, ежелгі өткен шақ* түрінде топтастырылған. Сонымен қатар «Современный казахский язык», Ы.Маманов, М.Серғалиев, А.Айғабылов, О.Құлкенова еңбектерінде бұрынғы уақытта дағдылы түрде өтіп тұрған қимыл-әрекетті жеке топтастырып, *дағдылы өткен шақ* деп берілген.

Жедел өткен шақты тануда да ғалымдар бірнеше ұстанымды негізге алған. Бұл орайда С.Аманжолов, І.Кеңесбаев, С.Жиенбаев, Н.Сауранбаев пен Ғ.Бегалиев, Ы.Маманов, С.Исаев, М.Серғалиев, А.Айғабылов, О.Күлкенова, «Қазақ грамматикасы» т.б. еңбектерде жедел өткен шақтың сөйлеу сәтіне жақын арада болып өткен амал-әрекеттің өту мерзімін білдіруі негізгі жіктемелік белгі ретінде алынса, Т.Қордабаев, Ж.Түймебаев, А.Ысқақов еңбектерінде жедел өткен шақ қимылдың нақты болғаны, сөйлеушінің сенімділігі сияқты модальдық реңктеріне сүйене отырып, модальдық ұстаным басшылыққа алынған. Соның негізінде жедел өткен шақтың бұл түрін А.Ысқақов *анық өткен шақ* деп атаса, Т.Қордабаев *айғақты өткен шақ* деп атаған. «Современный казахский язык» атты еңбекте аспектілік ұстаным негізге алынған.

Сондай-ақ шақ категориясына қатысты «ауыспалы» атауының қолданылуы әлі де түбегейлі зерттеулерді талап етеді. Себебі ауыспалы *осы шақ, ауыспалы келер шақ, ауыспалы өткен шақ, ауыспалы келер шақ* ретінде танылып жүрген тұлғалар (**-а/-е/-й; -атын/-етін, -йтын/-йтін**) бірінің орнына бірі алмасып (ауысып) қолданылмайды. Олар әрдайым осы шақтық, келер шақтық немесе өткен шақтық мағына береді. Бұл тұлғалардың

шақтық мәні контекст арқылы нақтыланады. Сондықтан «ауыспалы» деген атау бұл тұлғалардың қызметін көрсете алмайды, керісінше, шатастыруға әкеледі.

Бүгінгі таңда *жедел өткен шақ, бұрынғы өткен шақ, ауыспалы өткен шақ* сияқты атаулар оқыту барысында елеулі қиындықтар тудырып, оқушылардың танымында жалған ақпарат тудырып отыр. Сонымен қатар жас зерттеушілердің тілдік білімінде шатастыру, түсініксіздіктердің туындауына да себеп болуда. Осыған байланысты шақ категориясын әлі де зерттеп, нақтылай түсу қажет. Өткен шақ категориясын танып-танытуда терминдердің ала-құлалығын жойып, нақтылау, біріздендіру мақсатында А. Байтұрсынұлы, Қ.Кемеңгерұлы, Қ.Жұбанов, Т.Қордабаев, Ы.Маманов, А.Ысқақов сынды ғалымдардың еңбектерін зерделеп, ондағы ұстанымдарды басшылыққа алуымыз қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Манкеева Ж. Тіл арқылы рухани жаңғырудың этномәдени кодтарын ашу // Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау Мемлекеттік университетінің хабаршысы. – Филология сериясы. – 2017. - №4. – Б. 149-152.
- 2 Ахметжанова З.К. Функционально-семантические поля русского и казахского языков. – Алма-Ата, 1989. – 108 с.
- 3 Ахмет Байтұрсынұлының тілтанымдық мұрасы. – Астана, 2017. – 740 б.
- 4 Кемеңгерұлы Қ. Үш томдық шығармалар жинағы. - Алматы: Алаш, 2006. – 2-том. – 262 б.
- 5 Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 581 б.
- 6 Маманов Ы. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2007. – 488 б.
- 7 Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктің шақ категориясы. – Алматы, 1953. – 113 б.
- 8 Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 382 б.

Материал 13.01.2021 баспаға түсті

REFERENCES

- 1 Mankeeva J. To open the ethnocultural code of modernization of public consciousness through language // Bulletin of the Kokshetav State University. Philology series. 2017. No. 4. S. 149-152.
- 2 Akhmetzhanova Z.K. Functional and semantic fields of the Russian and Kazakh languages. - Alma-Ata, 1989. 108 p.
- 3 Linguistic heritage of Akhmet Baitursynov. Astana, 2017.740 p.
- 4 Kemengeruly K. Selected Works in Three Volumes. Almaty: Alash, 2006. Volume 2. 262 p.
- 5 Zhubanov K. Research on Kazakh linguistics. Almaty: Nauka, 1999. 581 p.
- 6 Mamanov I. Problems of Kazakh linguistics. Almaty: Arys, 2007. 488 p.
- 7 Kordabaev T. Category of time in the modern Kazakh language. Almaty, 1953. 113 p.
- 8 Iskakov A. Modern Kazakh language. Almaty: Ana tili, 1991. 382 p.

Морфологическая репрезентация концепта «прошедшее время»

О.С. Жубаева

Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, г.Алматы, 050010, Республика Казахстан

Актуальность исследования определяется необходимостью выявления характера и степени антропоцентричности и коммуникативного содержания грамматических категорий казахского языка. В работе антропоцентричность грамматических категорий выявляется в двух направлениях: как отражение человеческого фактора в грамматических категориях и как использование грамматических категорий человеком в акте коммуникации. Грамматические категории трактуются в исследовании одновременно как результат концептуализации и как результат категоризации. Грамматические категории базируются на универсальных концептах, понятийная составляющая которых включает

общечеловеческие, универсальные понятия времени, количества, персональности и др. Ценностная и образно-ассоциативная составляющая этих концептов репрезентируются в акте коммуникации. Впервые в казахском языкознании содержательный аспект грамматических категорий характеризуется как результат процессов концептуализации и категоризации. Исследование закладывает основы нового для казахского языкознания научного направления – антропоцентрической грамматики казахского языка.

Материал поступил в редакцию журнала 13.01.2021

Morphological representation of the concept «past tense»

O. Zhubaeva

Al-Farabi Kazakh national university, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan

The topicality of the research paper is defined by the necessity of eliciting the nature and the extent of anthropocentricity and communicative content of grammatical categories in the Kazakh language. Anthropocentricity of grammatical categories in this study is elicited in two directions: as the reflection of the human factor in grammatical categories and as the use of grammatical categories by a person in the action of communication. Grammatical categories in the research work are interpreted both as a result of conceptualization and as a result of categorization. Grammatical categories are based on universal concepts which conceptual constituent includes universal values of time, quantity, personality and others. The value and image-bearing associative constituent of these concepts are represented in the action of communication. For the first time in the Kazakh linguistics the substantial aspect of grammatical categories is characterized as a result of conceptualization and categorization processes. The study lays the foundations for a new scientific direction for Kazakh linguistics – the anthropocentric grammar of the Kazakh language.

Received: 13.01.2021

MFTAP 81'243

А.М. Жумагулова

Шәкәрім атындағы Семей университеті, Семей қ., 071411 Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚ ДИСКУРСЫНЫҢ ЛИНГВОСИНЕРГЕТИКАСЫ

Мақалада бүгінгі қазақ тіл білімінде соңғы он жылдықта қарқынды зерттеу нысанына айналып келген «дискурс» термині мен зерттелу аясының толығып, өзге де тілдік бірліктермен астасып, ортақ бір аяқталған коммуникативтік процесті білдіретіндігі, қазақ дискурсының лингвосинергетикасы баяндалды. Дискурс терминімен сабақтастықта қарастыруға негіз болып отырған тың термин «синергетика» турасында пайымдаулар жасалды. «Синергетика» терминінің қазірге дейін жаратылыстану ғылымында қолданыс тапқаны баяндалды. Лингвосинергетика терминінің қалыптасуына байланысты теориялық еңбектер басшылыққа алынды. «Синергетика» терминінің қазақ тіл білімінде де бірлі-жарым зерттеулерде айтылып жүрген тұстары бар. Қазақ дискурсында да «лингвосинергетикалық бірліктердің» көрініс табатыны турасында біршама негіздеме жасалды. Қазақ дискурсы ретінде атап көрсететін «ғұрыптық фольклорлық» мұралардың синергетикасы нақты мысалдар арқылы келтірілді.

Кілт сөздер: дискурс, синергетика, лингвосинергетика, коммуникация, қазақ дискурсы, бірлескен әрекет